

Розділ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

Уявіть собі: 1798 рік, і без дозволу автора, Івана Котляревського, раптом з'являються друком перші три частини його «Енеїди»! Цей вчинок конотопського поміщика Максима Парпури, хоч і розлютив Котляревського, та зробив дещо неймовірне: він миттєво перетворив поему на справжню літературну сенсацію. Чому? Бо «Енеїда» була написана не нудною, застарілою, а живою, розмовною українською мовою, якою спілкувалися звичайні люди!

Котляревський здійснив справжню революцію: він узяв серйозний сюжет давньоримської «Енеїди» Вергілія і перетворив його на дотепну пародію. Він «переодягнув» троянців і грецьких богів в українських козаків, селян і шляхтичів, а всі події розгорталися на тлі українського побуту XVIII століття! Завдяки цьому поема стала справжньою скарбницею знань про те, як жили українці того часу: які страви їли та який одяг носили, як працювали та як святкували, у що вірили і як воювали. Це робить її цінним джерелом для етнографів та істориків. «Енеїда» допомогла українцям усвідомити свою унікальність, пишатися своїми звичаями та мовою. Це було справжнє культурне пробудження, до якого поема дала перший, дуже потужний поштовх.

1. Дізнайтеся, коли було опубліковано повний варіант «Енеїди» у шести частинах.
2. Поміркуйте. Чому Іван Франко назвав «Енеїду» Котляревського «першою ластівкою українського відродження»?
3. За допомогою інтернет-джерел довідайтеся, як життя Івана Котляревського було тісно переплетене з ключовими історичними подіями кінця XVIII – першої половини XIX століття в Україні. Наведіть 3–4 факти з його біографії, що яскраво показують його участь у цій епосі.

Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої половини XIX століття

- ✓ **Згадайте**, коли і за яких обставин припинила існування Нова Січ.
- ✓ **Як ви розумієте значення** понять: «козаки», «Запорозька Січ»?
- ✓ **Чи пам'ятаєте ви**, що в результаті воєн з Османською імперією та поділів Речі Посполитої Російська імперія значно розширила свої володіння? Що вам про це відомо?

Упродовж уроку складіть карту пам'яті «Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої половини XIX століття» та з'ясуйте: Україна була суб'єктом чи об'єктом міжнародних відносин?

1. Політика Російської імперії щодо українських земель

Російська імперія проводила політику, направлену на уніфікацію всіх сторін життя мешканців українських територій за імперським зразком. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття був утверджений новий адміністративно-територіальний устрій: генерал-губернаторства, губернії, повіти. Створено три генерал-губернаторства: **Київське** — з Київської, Волинської та Подільської губерній; **Малоросійське** — з Чернігівської, Полтавської та Слобідсько-Української (з 1835 року — Харківської) губерній; **Новоросійсько-Бессарабське** — з Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області. Губернії поділялися на **повіти**. Відтак генерал-губернаторствами керували генерал-губернатори, котрі володіли майже необмеженою владою; губерніями — цивільні губернатори. Як перших, так і других призначав та звільняв імператор. Повітами управляли капітан-справники. Уряд не враховував географію розселення українського народу. Відтак частину українських земель приєднано до сусідніх російських губерній і Королівства Польського. Поза межами українських губерній залишалися землі Чорноморського козацького війська.

***Губернія** — вища адміністративно-територіальна одиниця державного місцевого управління в Російській імперії.*

У містах діяла «Жалувана грамота містам», видана імператрицею Катериною II 1785 року, яка визначала правовий статус міст і населення. Згідно з нею, містом управляла виборна **міська дума**, що перейняла функції магістрату. Вона мала право відкривати майстерні, засновувати школи, влаштовувати щотижневі торги і щорічні ярмарки, утримувати та передавати в оренду корчми і харчевні. Міста володіли прилеглими угіддями і водоймами. Почали з'являтися мануфактури, регулярний поштовий зв'язок.

У соціальній сфері Російська імперія діяла традиційно. Козацькій старшині та шляхтичам даровано титули дворян, греко-католицьку

церкву почали силоміць навертати в православ'я. Кріпосне право погіршило становище селян. Тих запорожців, котрі залишилися в імперії після зруйнування Нової Січі, влада і надалі використовувала у своїх військових кампаніях початково як **Військо вірних козаків**, згодом — **Чорноморське козацьке військо**. Йому повернули частину січових клейнодів, дозволили жити за давнім козацьким звичаєм між річками Дністер і Південний Буг. Згодом козаків переселили в долину річки Кубань і розмістили вздовж Чорноморської кордонної лінії. Їхнім головним завданням була охорона цієї лінії та участь у військових походах російської армії. Імперський уряд заохочував переселення в українські землі болгар, росіян, німців та представників інших національностей, створюючи їм пільгові умови.

1. Який адміністративно-територіальний устрій утвердився на українських землях?
2. Визначте права міських дум згідно з «Жалуваною грамотою містам».
3. Як Російська імперія використала військовий хист колишніх запорожців?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Попрацюйте з історичною картою «Українські землі на початку XIX століття» та виконайте завдання 1–2.

1. Складіть у зошиті таблицю, вписавши в окремі стовпчики назви губерній Правобережної України, Слобожанщини, Лівобережної України, Південної України.
2. Знайдіть на карті ваш населений пункт або найближче до нього велике місто. Визначте, до складу якої імперії та якої адміністративної одиниці належав ваш населений пункт.

Українські землі на початку XIX століття

2. Українські землі в російсько-османській війні 1806–1812 років та франко-російській 1812 року

У результаті російсько-османських воєн другої половини XVIII століття Російська імперія приєднала Крим і Північне Причорномор'я. Однак надалі відносини між обома державами залишалися складними. Російська держава прагнула забезпечити собі вихід до Середземного моря через протоки Босфор і Дарданелли, які контролювали османи. Натомість **Османська імперія** намагалася відновити вплив у регіоні й повернути свої колишні володіння на північному узбережжі Чорного й Азовського морів. З початком XIX століття напруга між обома країнами зросла через підтримку Російською імперією антиосманського повстання 1804 року в Сербії.

Початок російсько-османської війни в **1806 році** перетворив територію України на **близький тил і базу постачання російської армії**. В українських губерніях створили народне ополчення. Водночас селян зобов'язали постачати для армії волів і коней, продовольство й фураж (корм для тварин), вози та інші необхідні речі. У зоні військових дій опинилися землі **Південної Бессарабії**, де проживали переважно українці. На боці росіян виступили чорноморські козаки, а по інший бік фронту воювали задунайці. Війна завершилася перемогою Російської імперії. За умовами **Бухарестського мирного договору 1812 року**, до Росії відійшло межиріччя річок Дністер і Прут — **Бессарабія**. Три повіти цього регіону — **Хотинський, Ізмаїльський та Аккерманський** — заселяли українці.

Франко-російська війна **1812 року** була зумовлена суперництвом на міжнародній арені французького імператора Наполеона Бонапарта та російського — Олександра I. Наступ наполеонівської армії розпочався в **червні 1812 року**. На українських землях бойові дії тривали тільки **на Волині**. Перед загрозою поразки імператор Олександр I відновив **козацьке військо**, яке обіцяв зберегти і після війни. Зокрема, набором козаків та забезпеченням їхнього спорядження займався Іван Котляревський. 1812 року він сформував 5-ий козацький кінний полк. Надалі козацькі полки воювали проти наполеонівської армії в Центральній і Західній Європі та брали участь у захопленні столиці Франції — Парижа. Підсумки наполеонівських війн оформив **Віденський конгрес 1814–1815 років**. До Російської імперії відійшла територія Королівства (Царства) Польського з **Холмщиною, Підляшшям, Надсянням**, заселених українцями. Уряд не дотримав своєї обіцянки. В 1816 році кінні козацькі полки розформували: одну частину перетворили на уланські (вид легкої кавалерії), а решту демобілізували і повернули до селянського стану. Частина козацького ополчення вступила до Чорноморського козацтва.

1. Що ускладнювало відносини між Російською та Османською імперіями?
2. Доведіть твердження: «Тягар російсько-османської війни ліг на плечі українців».
3. Які території відійшли до Російської імперії за рішенням Віденського конгресу?

Із Розпорядження про створення Українського козацького війська (1812 р.)

«Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї. Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон — з 150 козаків.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки... звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього.»

*Картина Євгена Пупрі
«Капітан
Іван Котляревський»*

1. Поміркуйте, чому, з одного боку, влада послаблювала вимоги щодо віку та фізичних вад, а з іншого — надавала козакам певні привілеї та передавала їхній статус у спадок.
2. Створення козацького війська було відновленням традицій Гетьманщини, чи це був виключно інструмент імперської політики? Сформулюйте й обґрунтуйте свою позицію.
3. Розгляньте картину поруч із рубрикою. За допомогою інтернет-джерел дізнайтесь, яку роль відіграв Іван Котляревський у військових подіях початку XIX століття.

3. Ліквідація Задунайської Січі. Азовське козацьке військо

Російсько-османська війна 1828–1829 років не торкнулась українських земель, але українці брали в ній безпосередню участь. З початком війни на бік Російської імперії перейшла частина козаків на чолі з кошовим отаманом Задунайської Січі **Йосипом Гладким**. З них було сформоване **Окреме Запорозьке військо (1828–1832 роки)**. Воно зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Козаків, які залишились у Задунайській Січі, османи вирізали, а січові укріплення зруйнували. Так у 1828 році ліквідували **Задунайську Січ**. Порта в цій війні зазнала поразки. За умовами **Адріанопольського договору 1829 року**, до Російської імперії відійшло **гірло Дунаю та східне узбережжя Чорного моря**.

У 1832 році **Окреме Запорозьке військо** перейменували в **Азовське козацьке військо**, оскільки козаків було поселено на узбережжі

Азовського моря між містами Бердянськом і Маріуполем. Азовці охороняли переправу на річці Берді й патрулювали північно-східне узбережжя Чорного моря. Займалися хліборобством, бджільництвом, рибалили. З 1850-х років російський уряд розпочав примусове переселення азовців на Кубань, що призвело до козацького повстання. Російські війська жорстоко придушили опір азовців. Згідно з імператорським указом 1864 року, Азовське козацьке військо було розформоване, а козаків переведено в селянський стан. Клейноди, зброю і флотилію передали Кубанському козацькому війську, офіційно утвореному в 1860 році на базі Чорноморського козацького війська, переселеного в долину річки Кубань наприкінці XVIII століття. Очолював Кубанське козацьке військо наказний отаман, якого призначав російський імператор. Адміністративним центром Кубанської області стало місто Катеринодар. Козаки користувались українською мовою та зберігали давні українські звичаї і традиції.

Отже, у першій третині XIX століття відбулося три великих міжнародних конфлікти, що безпосередньо торкнулися населення українських земель. У них брали участь різні козацькі формування, котрих Російська та Османська імперії використовували задля досягнення свого військового успіху.

1. Коли й чому ліквідували Задунайську Січ?
2. Продовжте логічний ланцюжок: «Окреме Запорозьке військо, Азовське козацьке військо, ...».
3. З якою метою Російська та Османська імперії використовували козацькі формування?

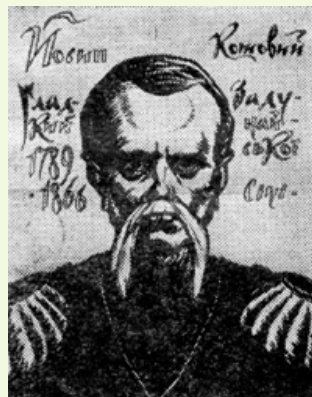
Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Прочитайте текст української народної пісні, розгляньте ілюстрацію поруч та виконайте завдання 1–2.

1. Яку причину переходу козаків Задунайської Січі на бік Російської імперії відображено в пісні?
2. Назвіть прізвище й ім'я історичного діяча, зображеного на ілюстрації. Що вам про нього відомо?

Українська народна пісня

Ой крикнула лебедочка, із степу летючи,
Заплавав наш кошовий, од цариці йдучи:
«Великий світ, миле браття, нема де прожити,
Заприсягніть турчинові на 130 год жити.
За все добре, миле браття, під османом жити,
Тільки одно неприємно, що нашу віру бити...»

*Кошовий отаман
Задунайської Січі,
про якого йдеться
в пісні*

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в трійки. Попрацюйте з історичною картою «Українські землі в системі міжнародних відносин першої половини XIX століття» та виконайте завдання 1–3.

1. Дослідіть, які території були включені до Російської імперії внаслідок російсько-османських війн 1806–1812 та 1828–1829 років.

2. З'ясуйте, як франко-російська війна 1812 року торкнулась українських земель.

3. Визначте розташування Задунайської Січі, Азовського та Кубанського козацького війська.

Українські землі в системі міжнародних відносин першої половини XIX століття

На лінії часу

Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними. Поміркуйте, чи вплинули ці події на життя людей у регіоні, де ви мешкаєте. Свою відповідь обґрунтуйте.

Творча майстерня

Проаналізуйте діаграму. Визначте, які події вона відображає. Дайте назву діаграмі та її частинам. На основі діаграми складіть розповідь про участь українців у військових кампаніях Російської імперії першої третини XIX століття.

У той час, коли... на теренах України

козаки Задунайської Січі перейшли в російське підданство, ...

Тоді... у світі

у селищі Туркманчай біля Тебріза (нині — Іран) між Російською імперією та Персією було підписано мирний договір, що завершив російсько-перську війну 1826–1828 років.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/tr1RsKtr> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу.

- ✓ **Згадайте**, коли й у якій країні почалась індустріальна (промислова) революція.
- ✓ **Як ви розумієте значення** понять: «панщина», «кріпацтво»?
- ✓ **Чи пам'ятаєте ви**, що в останній третині XVIII століття почалось активне економічне освоєння Півдня України? Що вам про це відомо?

Упродовж уроку визначте переваги та / або ризики інтенсивного й екстенсивного розвитку господарства.

1. Становище у сільському господарстві.

Соціальні протести

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття в структурі економіки Наддніпрянщини переважало сільське господарство в якому була зайнята більшість населення. Кріпосницька система, котра визначала розвиток аграрного сектору, переживала кризу. Багато поміщицьких господарств розорявалося через застарілі методи господарювання та неефективне використання прибутків. Більшість землевласників через необізнаність, небажання витрачати кошти на нові знаряддя праці й традиційність поглядів підвищували прибутки, примушуючи кріпаків більше працювати та нерідко відбирали в селян землю. В Російській імперії діяв закон, який обмежував панщину трьома днями, однак поміщики запровадили **уроки** — обсяг робіт, що землевласник визначав на один день, але реально селянин міг виконати його лише за два-три дні, та **місячину** — щоденну панщину за місячну норму харчів для селянина, котрий втратив земельний наділ. Щоб зекономити державні кошти на утримання армії, в 1817 році були створені **військові поселення**. Частину державних селян Слобідської, Центральної та Південної України перетворили на військових поселенців і змусили одночасно нести військову службу й виконувати сільськогосподарські роботи. Життя селян-воїнів було розписано погодинно. А важка польова праця по чергово змінювалася не легшою військовою муштрою. Такий спосіб господарювання називають **екстенсивним**.

Частина поміщиків намагалися покращити свої господарства якісно. Вони використовували працю вільнонайманих робітників; сільськогосподарські машини: сіялки, віялки, молотарки; застосовували добрива; вирощували технічні культури: тютюн, льон, цукрові буряки, які слугували сировиною для промисловості. Такий спосіб розвитку господарства називають **інтенсивним**. Одним із яскравих представників землевласників-раціоналізаторів був **Василь Каразін**. У своєму маєтку в селі Кручик на Харківщині він створив дослідне поле, метеорологічну станцію. Засноване ним Філотехнічне товариство поширювало передові методи господарювання.

Збільшення панщини, фізичні покарання, безправність — усе це викликало невдоволення в селян. Тому вони вдавалися до різних **форм соціального протесту**: подавали скарги до державних установ, відмовлялися виконувати повинності, масово втікали, підпалювали поміщицькі маєтки, чинили збройний спротив землевласникам, місцевій адміністрації і навіть урядовим військам. Усі ці форми боротьби проявлялися, зазвичай, у взаємозв'язку. Найтривалішим був селянський опір на Поділлі в 1813–1835 роках. Очолював його селянин-кріпак **Устим Кармалюк**. Повстанці переховувалися в лісах. За увесь час протестів на Поділлі в них узяли участь близько 20 тисяч осіб. Зменшенню їхньої активності слугувала загибель у 1835 році Устима Кармалюка. Проти незадовільних умов життя і праці виступали військові поселенці. Особливо значними були **повстання військових поселенців на Слобожанщині: 1819 рік — у Чугуєві, 1829 рік — у Шебелинській слободі**. Виступи селян проти нав'язаного їм статусу військових поселенців траплялися часто і тривали до **1857 року**, коли імперський уряд скасував військові поселення.

1. Поясніть значення понять: «уроки», «місячина», «військові поселення».
2. Що таке інтенсивний спосіб господарювання? Хто й чому до нього вдавався?
3. Які форми протесту проти панського свавілля здійснювали селяни?

PRO історію

Чи знаєте ви, що...

селянський ватажок **Устим Кармалюк** — одна з найсуперечливіших історичних постатей, адже його образ досі викликає дискусії серед істориків? Для одних він — **народний герой**, український Робін Гуд, що боровся за права селян. Інші ж бачать його як **«соціального розбійника»** — людину, чий протест був швидше хаотичним і мав кримінальні риси. Фольклористи досліджували Кармалюка як **легендарного героя**, що існує в народних піснях та переказах, перетворившись на символ опору. Дехто навіть вважає його борцем за національне визволення. Кожен з цих підходів має свої докази, але й піддається критиці за однобокість. Попри всі ці розбіжності, **Устим Кармалюк** залишається знаковою постаттю в українській історії та культурі.

Картина Василя Тропініна «Подільський селянин» (ймовірно, Устим Кармалюк)

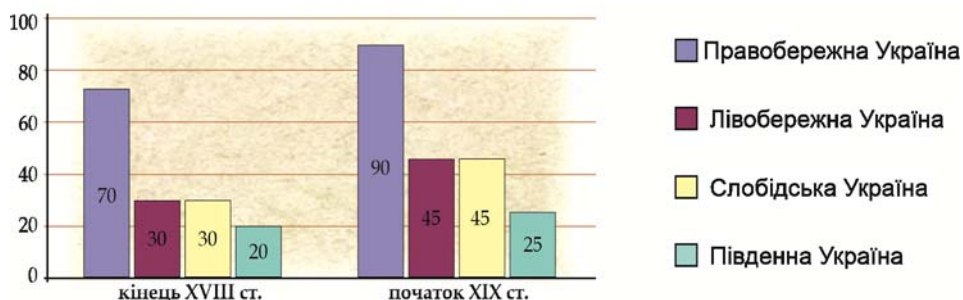

1. Який із представлених поглядів на Устима Кармалюка особисто вам здається найбільш правдоподібним і чому? Свою думку обґрунтуйте, використовуючи інформацію з тексту рубрики, параграфа, додаткових джерел.
2. Чому, на вашу думку, важко однозначно оцінити таку історичну постать, як Устим Кармалюк?
3. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтесь, які пам'ятки, топоніми, культурні надбання пов'язані з іменем Устима Кармалюка.

Мовою цифр

Кількість в Україні селян-кріпаків у кінці XVIII – на початку XIX століття відповідно до V та VI ревізій в Російській імперії (у відсотках до загальної кількості селян певного регіону)

Проаналізуйте діаграму та виконайте завдання 1–2.

1. З'ясуйте, в яких регіонах України кріпаків було найбільше, а в яких — найменше. Висловте припущення, чим це зумовлено.
2. Простежте, як змінилася кількість селян-кріпаків на початку XIX століття порівняно з кінцем XVIII століття. Поміркуйте, що на це вплинуло.

2. Початок промислової (індустріальної) революції

Сукупність підприємств, на яких виробляють знаряддя праці, добувають і обробляють сировину, виготовляють з неї частину предметів споживання, називають промисловістю або індустрією (в перекладі з латинської мови — «старанність», «діяльність»). До 30-х років XIX століття більшість промислових підприємств становили **мануфактури**, базовані на ручній праці головно селян-кріпаків, та **ремісничі цехи**. **Кустарними промислами (доморобством)** — варінням селітри, виробництвом будівельних матеріалів, ткацтвом, обробкою шкіри, миловарінням — займалися здебільшого мешканці сіл.

У 1830-х роках в українських землях розпочалась **індустріальна (промислова) революція**, найперше в **харчовій** (виробництво цукру, олії, борошна) та **легкій промисловості** (виробництво скла, свічок, сукна, мила). З її початком створювали **фабрики і заводи**, тобто підприємства, в яких ручну працю було частково замінено спеціальними пристроями — **машинами**. Згодом поширили використання **парових машин**. Вони виробляли енергію, що приводила в дію верстати. Зросла чисельність промислових підприємств. На фабриках і заводах люди працювали, зазвичай, за мізерну плату, але то вже були **особисто вільні наймані робітники**, а не кріпаки.

Індустріальна (промислова) революція — перехід від ручної праці до машинного виробництва.

Провідне місце у промисловості українських земель належало **цукроварінню**, яке розвивали здебільшого на Правобережжі, де були ґрунти, сприятливі для вирощування цукрових буряків. Саме в цій

галузі сформувалися українські промислові династії — Яхненки, Харитоненки, Симиренки. Новий якісний розвиток отримала **сукнярська галузь**, у якій використовували парові машини. Регіонами сукнарства стали Поділля і Чернігівщина. На Криворіжжі та Донецькому кряжі започаткували **металургійну і вугледобувну** промисловості, оскільки там відкрили великі поклади залізної руди й кам'яного вугілля. А в містах Кременчуці, Луганську, Києві, Катеринославі (Дніпрі), Ромнах, Шостці, Харкові розвивали **машинобудування**. На заводах виготовляли віялки, гідравлічні преси, парові котли, а також забезпечували потреби армії і флоту. Промислова революція спричинила появу нових соціальних верств — **підприємців і найманих робітників** — та сприяла зростанню міст і міського населення.

1. Що становило більшість промислових підприємств в Україні до 1830-х років?
2. До яких змін призвела індустріальна революція на українських землях?
3. Які галузі промисловості розвивали на теренах України найактивніше?

3. Нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України. Торгівля

Особливо динамічні зміни відбувалися на Півдні України. Люди активно заселяли степи з родючими ґрунтами. Російські та українські поміщики переселили сюди частину своїх кріпаків і намагалися запроваджувати звичні для них порядки, однак кріпаків на Півдні України було порівняно мало — близько 25%, отож було небагато і господарств, заснованих на підневільній праці. Натомість іноземці (німці, болгары та інші), яких російський уряд закликав сюди переселитися, й українці (колишні козаки, відставні солдати, кріпаки-втікачі), котрих запросили землевласники, заселяли край на пільгових умовах, а подекуди і самочинно. Вони працювали на землі або особисто, або використовували найманих робітників, продовжуючи традиції хутірської системи господарювання. На великих масивах південноукраїнських степів вирощували **зернові культури**, насамперед озиму пшеницю на експорт. Розвивали **степове тваринництво**. Його продукти реалізовували на внутрішніх ринках Російської імперії та експортували до країн Західної Європи.

Південні портові міста — Одеса й Миколаїв, Херсон і Маріуполь, промислові — Олександрівськ (нині — Запоріжжя) та Нікополь — потребували багато робочих рук. Тож вигідне розташування приморських міст як осередків торгівлі або виникнення промислових міст біля джерел сировини (покладів корисних копалин) співпало в часі з прибуттям у Південну Україну значної кількості вільних людей. Відтак міста отримували достатньо робочої сили й активно розвивались. У цьому регіоні України утвердилася **нова модель соціально-економічного розвитку**, яка ґрунтувалася на **вільнонайманій праці**.

Зростання попиту на сільськогосподарську і промислову продукцію та сировину стимулювало подальший розвиток товарного виробництва та збільшення обсягів **внутрішньої і зовнішньої торгівлі**. **Зовнішню торгівлю становили імпорту (ввезення товарів) та експорт (вивезення товарів). Оптову зовнішню (міжнародну) торгівлю найактивніше здійснювали через причорноморські порти. Завдяки активній міжнародній торгівлі найбільшим містом краю стала портова Одеса. У 1817–1859 роках Одеса була відкритим вільним портом (порто-франко). Роздрібну торгівлю здійснювали на базарах і в крамницях. Водночас місцем, де не лише займалися роздрібною торгівлею, а й укладали контракти (угоди) на регіональну і міжнародну торгівлю, залишалися традиційні для українських земель ярмарки. Їх у різний час проводили в тому чи іншому місті. Найбільшим був Контрактовий ярмарок у Києві — щороку в січні. Однією з форм внутрішньої суходільної торгівлі залишався чумацький промисел — перевезення товарів на возах, запряжених здебільшого волами, і торгівля тими товарами.**

Порто-франко — в перекладі з італійської «вільна гавань». Торговельний режим, за якого дозволено ввозити, зберігати та вивозити товари без сплати мит і податків.

Барвограй ідей

1. Розгляньте картину. Який настрій вона передає? Що розповідає про життя і діяльність чумаків?
2. Поміркуйте, чому діяльність чумаків була важливою для розвитку торгівлі.
3. Висловіть припущення, що б втрапило суспільство та економіка без чумаків.

Картина Сергія Васильківського
«Чумацький Ромоданівський шлях».
1901–1908 роки

Чумакування було давнім купецьким, торговельно-візницьким промислом українців на території Великого Степу, яким займалися різні верстви населення. Чумаки транспортували різноманітні товари: сіль, цукор, рибу, фрукти, зерно, а також торгували ними з метою отримання прибутку. Подорожували чумаки **валками** — гуртом з кількох десятків возів. Чумакуванням займалися селяни, козаки, жителі міст і представники інших соціальних груп. Зазвичай стати самостійними чумаками могли лише заможні жителі, бо, крім пари волів, треба було мати ще

Чумакування — традиційне заняття українців у XVI–XIX століттях, пов'язане з перевезенням і торгівлею товарами (переважно сіллю) волами на возах на далекі відстані.

добре обладнаний і пристосований до тривалого перебування в дорозі віз, а також певну суму грошей для купівлі солі чи риби.

1. Яким був соціальний і національний склад населення Півдня України?
2. На чому ґрунтувалася нова модель соціально-економічного розвитку Південної України?
3. Як пов'язані поняття «порто-франко» і «міжнародна торгівля», «ярмарки» і «чумацький промисел»?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в трійки. Попрацюйте з картою «Господарство українських земель наприкінці XVIII – першій половині XIX століття» та виконайте завдання 1–6.

1. Назвіть перші промислові центри на українських землях.
2. Визначте регіони, де видобували корисні копалини і які саме. До яких екологічних наслідків призвів видобуток корисних копалин у наш час?
3. Дізнайтесь особливості сільськогосподарської та / або промислової спеціалізації регіону, де ви зараз мешкаєте, в той час.
4. Дослідіть, що впливало на економічну спеціалізацію регіонів.
5. Поміркуйте, які ресурси могли приносити найбільші прибутки і кому: державі, поміщикам, підприємцям чи селянам.
6. Спрогнозуйте, як би ви вкладали гроші наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття, маючи вибір: у землю, промисловість чи торгівлю? Чому?

Господарство українських земель наприкінці XVIII – першій половині XIX століття

На лінії часу

Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними. Поміркуйте, чому індустріальна (промислова) революція в українських землях почалася значно пізніше, ніж у Європі.

Барвограй ідей

Скориставшись схемою, складіть розповідь про розвиток торгівлі в українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

Творча майстерня

У першій половині XIX століття в українських землях з'явилися особливі постаті — українські підприємці. Вони не просто прагнули прибутку, а й змінювали світ довкола себе: будували фабрики, відкривали школи, підтримували митців. Хто вони, ці люди? Як їм вдалося досягти успіху в умовах, коли Україна не мала власної державності? Що спонукало їх займатися не лише підприємництвом, а й ставати меценатами?

Щоб відповісти на ці та інші запитання, об'єднайтеся в групи та підготуйте дослідницький проєкт «Українські підприємці: секрети бізнесового успіху і соціальна відповідальність». Дослідження ви можете здійснити орієнтовно за такими напрямками: історичний контекст життя й праці підприємців; образ українського підприємця в умовах першої половини XIX століття; основні галузі підприємництва; історії успішних підприємців; чинники успіху українських підприємців; зв'язок між бізнесом і громадським життям. Результати свого дослідження оформте у вигляді презентації, стенду, відеоролика, інсценізації, лепбука тощо.

У той час, коли... на теренах України

на Поділлі почався селянський спротив під проводом Устима Кармалюка, ...

Тоді... у світі

під Лейпцигом відбулася найбільша битва в історії до початку Першої світової війни — Битва народів.

Навчання
в дії

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/Sr1RdZRA> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу.

✓ **Згадайте**, коли було ліквідовано полково-сотенний устрій на Слобожанщині й Лівобережжі.

✓ **Як ви розумієте значення** понять: «автономія», «фольклор»?

✓ **Чи пам'ятаєте ви, що** впродовж XVIII століття Російська імперія здійснювала наступ на автономію Гетьманщини? Що вам про це відомо?

Упродовж уроку з'ясуйте особливості українського національного відродження на Лівобережжі й Слобожанщині та заповніть таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XIX століття» за такими критеріями: назва регіону, роки, ключові події, діячі, значення.

1. Автономістська ідея

На рубежі XVIII–XIX століть у Лівобережній Україні сформувалась **автономістська ідея**. Її прихильники прагнули відновити козацьку автономію в межах Російської імперії. Центром автономістського руху стало місто Новгород-Сіверський. Члени **Новгород-Сіверського автономістського гуртка** поширювали твори, в яких, зокрема, позитивно оцінювали діяльність гетьманів Івана Мазепи та Павла Полуботка. Вони підготували проект відновлення козацького війська, але імперський уряд заборонив його здійснити. Тоді автономісти вирішили скористатися загостренням російсько-прусських відносин. **1791 року** в місті Берліні **Василь Капніст** — полтавський землевласник і знаний в імперії поет — зустрівся з пруським канцлером, щоб заручитися підтримкою Пруссії на випадок збройної боротьби з Російською імперією. Проте міністр запропонував повернутися до цього питання, якщо така війна дійсно почнеться. Однак невдовзі стосунки між обома державами нормалізувалися.

Важливу роль у формуванні національної самосвідомості відіграла книга **«Історія русів»** невідомого автора. В ній розповідається про історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 року. **Основна ідея твору** — природне, моральне, історичне право кожного народу, зокрема українського, мати власну державу. Автор праці з жалем пише про ліквідацію гетьманства в часи імператриці Катерини II, засуджує кріпацтво, деспотизм, свавілля урядовців, військових, релігійну нетерпимість, прояви невинуватної погорди до чужинців. Особливо захоплювався він козацькою добою, прославляв козацьких ватажків. Найпозитивніший персонаж твору — гетьман Богдан Хмельницький. Значна увага приділена гетьманові Івану Мазепі. Яскравий опис козацтва в «Історії русів» посилив інтерес до української минушини.

У середовищі тогочасної інтелектуальної еліти модним заняттям було збирання і вивчення **фольклору**. В 1819 році **Микола Цертелєв**

опублікував у Петербурзі першу збірку українських історичних дум. Український фольклор досліджував випускник Московського університету, перший ректор Київського університету **Михайло Максимович**, нащадок українських козаків із Черкащини. 1827 року він уклав і опублікував збірку «Малоросійські пісні», згодом «Українські народні пісні», «Збірник українських пісень».

1. У чому сутність ідей автономістів?
2. Які хронологічні межі охоплює «Історія русів»? Яка основна ідея цієї книги?
3. Хто із представників інтелектуальної еліти збирав і публікував український фольклор?

PRO історію

Чи знаєте ви, що...

«Історія русів» — одна з найзагадковіших книжок української історії? Хоча книзі понад двісті років, її авторство досі викликає дискусії серед дослідників. «Історія русів» була написана в 1818 році, але вперше видана через 30 років у Москві. Її надрукував виходець із Полтавщини Осип Бодянський, тодішній професор Московського університету. Друге видання книги побачило світ у 1956 році в Нью-Йорку. Третє видання опублікували в 1991 році в незалежній Україні.

Завдяки цій книзі багато українців та українок почали по-новому осмислювати своє минуле — як героїчне і достойне поваги. Історик Олександр Оглоблин назвав цей твір «декларацією прав української нації та вічною книгою України».

1. Поміркуйте, чому «Історію русів» спочатку поширювали тільки в рукописах і впродовж майже двох століть публікували лише тричі.
2. Висловіть думку. Чому історик Олександр Оглоблин назвав «Історію русів» «декларацією прав української нації»?

2. Українське культурне відродження на Слобожанщині

На початку XIX століття визначальним осередком культурного відродження стала **Слобожанщина**. У **1805 році** зусиллями місцевого українського землевласника і громадського діяча **Василя Каразіна** було відкрито **Харківський університет**.

Серед професорів університету переважали спочатку іноземці. Вони привнесли з Європи нові інтелектуальні течії, що дали поштовх українському національному відродженню. З-поміж них — **романтизм**. Його основні риси — інтерес до внутрішнього світу людини, захоплення фольклором і народними традиціями, вивчення історичного минулого. Одним із найважливіших регіональних осередків українського романтизму був харківський гурток. До нього входили випускники університету: філолог **Ізмаїл Срезневський**, історик **Микола Костомаров**, поети та етнографи **Левко Боровиковський**, **Амвросій Метлинський**, поет **Опанас Шпигоцький** та інші. Гуртківці обґрунтовували ідею самобутності українського народу, опрацьовували фольклорні та етнографічні матеріали як головне

джерел української історії, вважали народ основним суб'єктом історії. Свої фольклорні та історичні дослідження вони публікували в періодичних виданнях «Український вісник» (1816–1819 роки) і «Український журнал» (1823–1825 роки), а літературні твори — у збірках «Український альманах» і «Український збірник».

Важливою умовою культурного відродження стало формування сучасної української мови та літератури. Її зародження знаменував вихід у **1798 році** трьох частин «Енеїди» **Івана Котляревського** — першого поетичного твору, написаного живою народною мовою. А 1818 року була видрукувана «Граматика малоросійського нарiччя» **Олексія Павловського**, яку вважають першою науковою граматикою сучасної української мови. До неї був доданий словник, що містив українські народні фразеологізми, приказки, хресні імена.

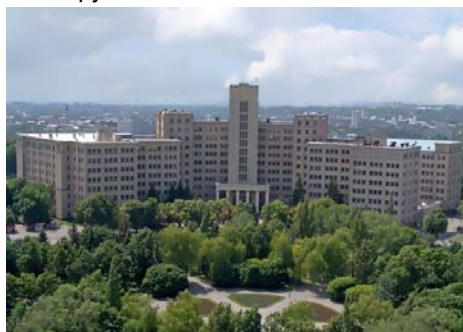
1. Коли і з чиєї ініціативи відкрили Харківський університет?
2. Назвіть основні напрямки діяльності харківського гуртка романтиків.
3. Хто став основоположником нової української літератури?

PRO історію

Чи знаєте ви, що...

Головним ідейним натхненником створення першого університету в Наддніпрянщині став український дворянин Василь Каразін? Ще 1802 року він представив російському імператору проєкт Харківського університету. Офіційне відкриття закладу відбулось у січні 1805 року. Місцеві землевласники виділили під університет 125 десятин землі. Купецтво Харкова пожертвувало 181.008 рублів. Дворяни Слобожанщини внесли до фонду будівництва Харківського університету 400 тис. рублів, а дворяни Катеринославщини — 108.260 рублів.

*Головний корпус Харківського університету в XIX столітті (зліва)
і сьогодні (справа)*

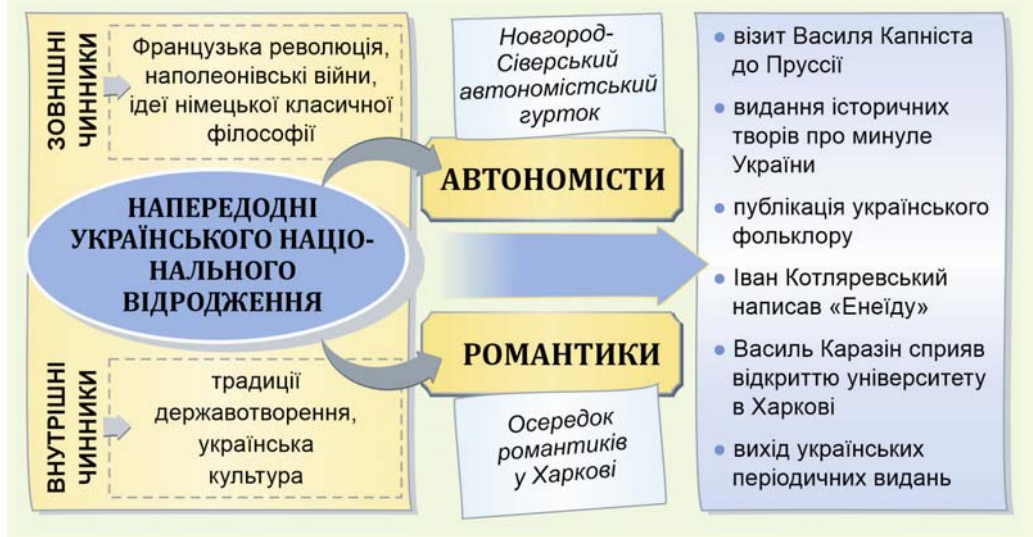

1. Поміркуйте, як приклад створення Харківського університету демонструє взаємозв'язок підприємницької ініціативи та громадянської активності.
2. Дослідіть, як функціонує Харківський національний університет імені Василя Каразіна в умовах російсько-української війни.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. За схемою складіть усну розповідь про початок українського національного відродження.

3. Кирило-Мефодіївське братство та всеслов'янська федеративна республіка

Політика Російської імперії щодо України викликала активізацію українського національного руху. Із відкриттям у **1834 році** Київського університету його центр перемістився до Києва. В **січні 1846 року** тут виникла перша організація новочасної української інтелігенції — **Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**. Ініціаторами її створення були молоді люди, пов'язані з Київським університетом: професор університету Микола Костомаров, студент останнього курсу Василь Білозерський, чиновник канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак, письменник, фольклорист Пантелеймон Куліш. Членами товариства були: полтавський поміщик Микола Савич, педагог Дмитро Пильчиков, студенти Київського університету Опанас Маркевич, Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький. Дружні стосунки з братчиками підтримував Тарас Шевченко. Ще близько ста осіб знали про існування товариства, хоча й не належали до нього.

Братство було назване іменами відомих просвітників Кирила і Мефодія. Мета і завдання організації викладені у програмних документах: **«Книга буття українського народу»** (або **«Закон Божий»**) і **Статут Слов'янського братства Святих Кирила і Мефодія**. Їхніми авторами вважають Миколу Костомарова та Василя Білозерського. Головним напрямком своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство задекларувало утвердження державної незалежності України з

демократичним ладом. Братчики критикували самодержавство та кріпацтво, а чинний устрій хотіли змінити на федерацію вільних слов'янських народів (за зразком США) з центром у Києві. Україна як «фактично» «незалежна держава», мала стати повноправною учасницею федерації. Свої ідеї члени товариства поширювали за допомогою прокламацій (звернень). Братчики займалися науковою діяльністю, піклувалися про розвиток національної освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання і видання нових книг, працювали над програмами навчання в початкових школах. Василь Білозерський уклав «Проект про створення в Україні ремісничих шкіл».

У березні 1847 року за доносом одного зі студентів товариство було викрите, а його учасники — засуджені та вислані в різні губернії Російської імперії. Розгром організації завдав відчутних втрат лавам активних діячів українського національного руху, однак знищити остаточно не зміг. Діяльність товариства сприяла розвитку ідей українського національного відродження. Естафету національного руху від козацької старшини перейняла інтелігенція.

1. Які особливості першого етапу українського національного відродження?
2. Чому центр українського національного відродження перемістився в Київ?
3. Яке історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства?

Життєтека

Микола Костомаров (1817 – 1885)

Ім'я (повне). Микола Іванович Костомаров.

Народження. Народився у слободі Юрасівка Воронежської губернії.

Походження. Син поміщика та селянки.

Освіта. Навчався в Московському пансіоні, згодом — у Воронежській гімназії. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Здобув ступінь магістра. З 1864 року — доктор історії.

Особистість та суспільно-політичний рух. Учителював у Харкові та Києві. Від 1846 року викладав історію в Київському університеті. Вважав, що потрібно писати історію народу, а не історію держави. Довів, що хоча між українцями та росіянами багато спільного, але це два різних народи. Автор художніх творів, переважно на історичні теми. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства (братства) й автор його програмного документа «Книга буття українського народу». За причетність до братства в 1847–1857 роках відбував заслання в місті Саратов. Згодом продовжив викладацьку діяльність у Петербурзі. Мав високі нагороди та звання в Петербурзькій Академії наук і Київському університеті.

Результати діяльності. Видатний історик, письменник, громадський діяч.

Життєтека

Пантелеймон Куліш (1819 – 1897)

Ім'я (повне). Пантелеймон Олександрович Куліш.

Народження. Народився в містечку Вороніж Чернігівської губернії.

Походження. Із козацько-старшинського роду. Зростав у атмосфері залюбленості в українські пісні, легенди, казки.

Освіта. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії, був слухачем лекцій у Київському університеті.

Особистість та суспільно-політичний рух. Учителював у Луцьку, Києві, Рівному, Петербурзі. Автор першого історичного роману українською мовою «Чорна рада». З моменту виникнення Кирило-Мефодіївського товариства (братства) активно долучився до нього, за що відбував заслання в місті Тула. Після звільнення разом з дружиною Ганною Барвінок мешкав у Петербурзі, де заснував альманах «Хата» та редагував журнал «Основа». Розробив український правопис — кулішівку, написав підручник з історії України для учнів старших класів. Підготував до друку (у співавторстві) повний переклад Біблії українською мовою. Посмертне видання значної частини його творів здійснила дружина Ганна Барвінок.

Результати діяльності. Письменник, історик, автор абетки, перекладач, громадсько-політичний діяч.

1. Опрацюйте наведене вище в рубриці «Життєтека». Знайдіть спільне й особливе (відмінне) у житті й діяльності Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша.

2. За допомогою слів-підказок наприкінці кожної рубрики сформулюйте результати діяльності цих особистостей.

Її шлях — її сила

Ганна Барвінок (Олександра Білозерська-Куліш) (1828 – 1911)

Ганна Барвінок — перша українська письменниця, яка писала прозові твори українською мовою. А ще — дивовижна жінка, з життям котрої, наче хрещатий барвінок, переплелися долі кирило-мефодіївців. Василь Білозерський був її братом, Пантелеймон Куліш — чоловіком, а Тарас Шевченко — хорошим другом. Тож арешт рідних для неї братчиків жінка сприйняла дуже боляче: вона втратила ще ненароджену дитину і більше дітей уже не мала. Усю свою любов віддала чоловікові: поруч з ним була в суді у Петербурзі, в місті Тулі на засланні. Пантелеймон Куліш підтримував дружину в її літературних починаннях. Повна збірка оповідань письменниці вийшла друком лише 1901 року. Кожне з них — яскрава й зворушлива замальовка із життя української жінки. Особливо колоритними є оповідання

«Восени літом», «Лихо не без добра». У творах «Перемога», «Молодича боротьба» створила постаті вольових жінок. Використовуючи знання сільських звичаїв і фольклору, написала оповідання «Квітка з сльозами, сльози з квітками», «Русалка», драму «Материнська помста». Після смерті чоловіка вона заклала під заставу родинний хутір, щоб видати його твори.

1. Які риси характеру Ганни Барвінок допомогли їй подолати особисті трагедії та продовжувати свою творчу і суспільну діяльність?
2. Поясніть, чому повна збірка оповідань Ганни Барвінок вийшла друком лише 1901 року. Які чинники (історичні, суспільні, особисті) могли впливати на це?
3. Сучасники називали Ганну Барвінок «ідеальною дружиною Куліша». Доведіть або спростуйте це твердження.

Відлуння минулого

Василь Білозерський, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, про становище Наддніпрянщини в першій половині XIX століття:

«Прилучена до Росії... (Україна) терпить безліч кривд. Її права позабуто. (Тому Україна має) бажати незалежності й підтримувати в тій думці інші слов'янські народи...».

Із «Книги буття українського народу»,

програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства:

«...і встане Україна із своєї могили і знову озветься до всіх братів Слов'ян, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа... ні пана, ...ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан (Хорватії), ні у Сербів, ні у Болгар». «І буде Україна непідлеглою Республікою в союзі Слов'янським».

1. На основі джерел обґрунтовано доведіть або спростуйте твердження: «Братчики намагались об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності».
2. Поміркуйте, наскільки реалістичними були ці ідеї для середини XIX століття в умовах Російської імперії.

На лінії часу

Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними. Визначте, які з цих подій прямо або опосередковано вимагали від українських діячів активного використання іноземних мов. Поясніть, для яких цілей (наприклад, дипломатія, освіта, культурний обмін) це було необхідно.

Барвограй ідей

1. Попрацюйте самостійно. Підготуйте довідку про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства за критеріями: учасники, мета діяльності, програмні документи, форми діяльності, історичне значення товариства.

2. Висловіть припущення. Чому, незважаючи на короткий період існування та розгром, Кирило-Мефодіївське товариство вважають «якісно новим етапом» у розвитку українського національного руху?

3. Розгляньте скульптурне зображення святих Кирила і Мефодія. Чому, на вашу думку, учасники товариства обрали їх своїми покровителями?

Творча майстерня

Попрацюйте в мінігрупах та виконайте завдання 1–2.

1. За схемою складіть розповідь про формування української інтелігенції в першій половині XIX століття. Поміркуйте, яка особистість поєднала осередки інтелігенції Харкова та Києва.

2. Створіть екомaket Харківського або Київського університету із вторинних та /або природних матеріалів. Коли ваш макет буде готовий, підготуйте коротку розповідь за алгоритмом: 1) розповісти про процес створення макета учасниками й учасницями групи, 2) обґрунтувати вибір матеріалів, 3) пояснити, як використання вторинних матеріалів у вашому проєкті демонструє відповідальне ставлення до довкілля.

У той час, коли... на теренах України

було відкрито Харківський університет, ...

Тоді... у світі

біля Атлантичного узбережжя Іспанії Королівський флот Великої Британії здобув перемогу над франко-іспанськими силами у Трафальгарській битві.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/gr1RgeyH> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу.

Суспільно-політичні рухи, опозиційні імперській владі

✓ **Згадайте**, який політичний устрій панував у Російській імперії. Чому саме такий устрій викликав несприйняття в частини української інтелігенції і російського дворянства?

✓ **Як ви розумієте значення** поняття «Просвітництво»?

✓ **Чи пам'ятаєте ви, що**, за рішенням Віденського конгресу 1815 року, у складі Російської імперії було створено Королівство (Царство) Польське, наділене автономією? Що вам про це відомо?

Упродовж уроку з'ясуйте, чи були суспільні рухи першої третини XIX століття для України скоріше успіхом чи важливим, хоч і гірким, уроком для майбутнього. Доберіть аргументи для обґрунтування своєї позиції.

1. Масонство в українських землях

Масонство — це релігійно-етичний рух, який існував у багатьох країнах і ставив за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства в релігійному братерському союзі. Масони створили організаційні осередки ложі (клуби чи товариства). Прихильники цього релігійно-етичного руху заперечували насильство та політику як засоби досягнення мети. Натомість закликали до морального вдосконалення людини, вважаючи, що, лише вдосконаливши себе, можна покращити суспільство загалом. Поширення ідей Просвітництва, що засуджували абсолютизм, деспотизм, жорстоке ставлення до людини, сприяло розгортанню на українських землях масонського руху. Він об'єднував незадоволених і став своєрідною формою протесту еліти проти існуючих порядків.

Масонські ложі в Україні були таємними клубами, учасники яких обговорювали на зібраннях перспективи розвитку українського та інших народів. Перша масонська ложа виникла ще в 1742 році в селі Вишнівець на Волині. Проте більш широкого поширення масонство набуло наприкінці XVIII – на початку XIX століття. З-поміж масонських лож того часу в Україні виділялись одеські «Понт Евксинський» і «Трьох царств природи», київська «З'єднаних слов'ян» та полтавська «Любов до істини». Їхніми членами були службовці, лікарі, вчителі, військові, представники шляхетсько-старшинських родин. Окрім українців, до лож належали росіяни, поляки, євреї, греки, італійці, французи та представники інших народів, які проживали на українських теренах і прагнули змінити суспільство.

Із часом багато учасників масонських організацій в Україні розчарувалися в їхній пасивній діяльності. Дієвішу позицію зайняли члени полтавської ложі «Любов до істини». В 1821 році вони підтримали ініціативу предводителя дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії, землевласника й мецената **Василя Лукашевича** та створили нову таємну організацію — «**Малоросійське товариство**». Її учасниками були однодумці Василя Лукашевича — Петро Капніст, Іван

Котляревський, Семен Кочубей, Володимир Тарновський та інші. Про діяльність організації відомо небагато, позаяк її учасники знищили більшість документів перед арештом у 1826 році. У програмному документі — **«Катехізисі автономіста»** — визначено її мету: **незалежність України** як головна передумова вільного розвитку народу, скасування кріпацтва і самодержавства. Члени товариства підтримували ідею піднесення політичної свідомості українського населення. Діяльність опозиційних до влади організацій насторожила уряд. 1822 року імператор Олександр I заборонив масонські ложі й таємні товариства, оскільки вбачав у них загрозу для своєї влади.

1. Яка мета була головною для учасників масонського руху?
2. Назвіть масонські організації, що діяли в Україні. Хто до них входив?
3. Ким, коли і з якою метою було створено «Малоросійське товариство»?

PRO історію

Чи знаєте ви що...

термін «масони» виник ще в добу Середньовіччя і дослівно означав «вільні каменярі». Тоді це були справді ремісники будівельних цехів, які могли вільно пересуватись європейськими країнами. Адже талант зодчих високо цінували у християнській Європі, де розгорнулося храмове будівництво.

У добу Нового часу масонами почали йменуватися члени таємних релігійно-етичних організацій, котрі хотіли «побудувати» новий досконалий світ. Себе вони називали будівничими, а Бога — головним архітектором світу. Тому символи масонського руху пов'язані з будівельною справою.

1. Всевидюче око — вічна присутність, спостереження і провидіння «Великого будівничого Всесвіту».
2. Косинець і циркуль — символи перепланування світу.
3. Кельма — символ зміцнення братерських зв'язків.
4. Прямець — символ істини.
5. Рівень — символ рівності між людьми.
6. Молоток — символ вдосконалення, позитивних змін.

1. Уявіть, що ви — член масонської організації XIX століття. Які «інструменти» (знання, ідеї, принципи) ви б використали для «побудови нового досконалого світу»?
2. Дослідіть, які масонські символи та емблеми подекуди досі зустрічаються на грошових знаках, у логотипах, в архітектурі чи інших публічних місцях у різних країнах світу (включно з Україною). З чим це пов'язано?

2. Рух декабристів в Україні

Наполеонівські війни змінили не лише карту Європи, а й світогляд багатьох людей. Закордонний похід російської армії вплинув на сприйняття дворянством самодержавства, сприяв формуванню опози-

ційних настроїв, захопленню ідеями Просвітництва, масонством. Окремі представники інтелектуальної еліти пропагували ідею зміни існуючого порядку та планували встановити в Російській імперії конституційний лад шляхом збройного державного перевороту.

Для його підготовки вони створили Союз порятунку, а після розпуску цієї організації — Союз благоденства. Це були таємні військові товариства. Після розпаду Союзу благоденства **1821 року** в місті Тульчині утворилося **Південне товариство**, лідером якого став полковник **Павло Пестель**. Товариство мало осередки в містечках Кам'янка і Васильків. Своє бачення нового державного устрою Павло Пестель виклав у програмному документі — **«Руській правді»**. У ньому передбачалося, що Російська імперія стане унітарною (єдиною, неподільною) республікою, якою управляли б обрані населенням органи влади. До цієї республіки мали увійти десять областей. У 1825 році до Південного товариства приєдналося **«Товариство об'єднаних слов'ян»** із Новограда-Волинського, засноване братами-офіцерами **Андрієм та Петром Борисовими**, яке відстоювало ідею визволення слов'янських народів і створення федеративного союзу. З 1822 року в Петербурзі діяло **Північне товариство**. Його керівник **Микита Муравйов** написав проєкт Конституції Північного товариства. Майбутню російську державу він бачив конституційною монархією з імператором і парламентом. За прикладом США, країна мала поділятися на штати, два з яких територіально збігалися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною. Проте ні Південне, ні Північне товариства не передбачили окремого статусу для України. Програмні документи об'єднувала ідея скасування кріпацтва, надання громадянських прав населенню, повалення абсолютизму.

Державний переворот було заплановано на 1826 рік, проте через неочікувану смерть імператора Олександра I повстання перенесли на **14 грудня 1825 року**, коли військові мали скласти присягу новому очільникові держави. Хоча виступ у столиці імперії Петербурзі був придушений, **29 грудня 1825 року** в містечку Василькові, поблизу Києва, розпочалося повстання Чернігівського полку. Його очолили підполковник **Сергій Муравйов-Апостол** — нащадок гетьмана Данила Апостола — та підпоручик **Михайло Бестужев-Рюмін**. Урядовим військам вдалося **3 січня 1826 року** придушити і цей збройний виступ. Керівників повстання стратили, кількості учасників заслали до Сибіру, солдатів покарали шпівцрутенами (ударами довгих гнучких палиць) та більшість із них відправили на Кавказ. Від російської назви місяця грудня — «декабрь» — учасників повстання згодом почали називати **декабристами**.

1. Як закордонний похід російських військ вплинув на світогляд дворянства?
2. Назвіть програмні документи таємних товариств та визначену в них мету.
3. Коли відбулися повстання в Петербурзі та на Київщині?

Барвограй ідей

Декабрист Сергій Муравйов-Апостол якось сказав: «Ми — діти 1812 року». Ця фраза є ключем до розуміння мотивів та ідеалів цілого покоління, яке наважилося кинути виклик імперії. Попрацуйте в четвірках і виконайте завдання 1-2.

1. Поясніть наведений вислів. Як події франко-російської війни та закордонний похід російської армії могли вплинути на формування революційних поглядів майбутніх декабристів?
2. Проаналізуйте діяльність Північного і Південного товариств декабристів за критеріями: коли існувало; де існувало; лідери; програмні документи; мета діяльності; результати діяльності.

Її шлях — її сила

Марія Волконська (1805 – 1863)

20-річною красуня Марія Раєвська, донька відомого російського генерала, вийшла заміж за генерал-майора російської армії Сергія Волконського зі старовинного княжого чернігівського роду Ольжичів. За рік народила йому первістка Миколку. Та недовго тривало сімейне щастя. Звинувачений у спробі державного перевороту, декабрист Сергій Волконський був засланий до Сибіру. Заради чоловіка Марія відмовилася від усього та поїхала за ним. Важко жилося колишній дворянці, яка звикла до розкоші, а тепер про свої витрати мусила звітувати начальникові рудника. Сама готувала їжу, палила в печі, носила воду. Морально та матеріально допомагала засланцям, вела кореспонденцію за тих, кому листування було заборонене. Ударом для жінки стала звістка з далекої України про смерть дворічного Миколки. Згодом у подружжя народилася донька Софійка, син Михайло та донька Олена.

У 1837 році завершився термін заслання, але сім'ї Волконських влада заборонила повертатися додому. Деякий час вони проживали в сибірському місті Іркутськ, де Марія Волконська створила аматорський театр, а будинок подружжя став центром суспільного життя міста. Лише 1855 року Волконські були поновлені у правах та отримали дозвіл на повернення додому. Марія Волконська написала спогади французькою мовою. В них подала автобіографічні та інші історичні відомості, оповіла подробиці з життя декабристів, їхніх близьких і оточення. Останні роки життя мешкала на Чернігівщині. Померла Марія Волконська 1863 року і похована в селі Вороньки на Чернігівщині. Через два роки помер Сергій Волконський. Згідно із заповітом, його поховали в ногах у дружини.

1. Наведіть приклади з життя Марії Волконської, які, на вашу думку, свідчать про її незвичайну силу духу та рішучість. Що найбільше вразило вас у її вчинках?
2. Перед смертю батько Марії Волконської промовив: «Ось найдивовижніша жінка, яку я знав». Узагальніть одним реченням діяльність цієї дивовижної жінки.

3. Листопадове (Польське) повстання 1830–1831 років та Україна

На території України також розгорнувся польський національний рух. Його причиною стало обмеження з боку російського уряду автономії Королівства (Царства) Польського, створеного 1815 року за рішенням Віденського конгресу. Згідно з Конституцією Королівства (Царства) Польського, в краї діяв сейм, уряд, польська мова в освіті, діловодстві, створені військові підрозділи. Все це не зовсім поєднувалося з існуванням самодержавства. Відтак імперська влада пішла в наступ. Було запроваджено цензуру, звужено повноваження польського сейму, посилювалися репресії, придушувалися прояви національного життя, а намісником став цесаревич

Костянтин Павлович — брат російського імператора, котрий відчував себе тут повноправним господарем. У польському суспільстві визрівало прагнення вийти зі складу імперії. Повстання, очолюване польськими офіцерами, розпочалося в листопаді 1830 року у Варшаві. Згодом воно поширилося на Правобережну Україну. Повсталі направили сюди військові загони, які повинні були підняти місцеве населення на антиросійський протест. Мета повсталих — відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 року. Їх надихали революційні події 1830 року в Бельгії, яка відокремилася від Нідерландів і стала незалежною державою.

Щоб привернути на свій бік інші народи імперії, поляки висунули гасло «За нашу і вашу свободу», проте жодних політичних прав для них не передбачили. До повстання долучилася польська шляхта Волині, Київщини та Поділля, а от українське населення не відгукнулося на цей заклик. Селян не влаштовувало збереження кріпацтва, а інтелігенцію — прилучення Правобережної України до відродженої Речі Посполитої. Відтак з українського боку в повстанні брали участь лише кілька десятків офіцерів-нащадків козацької старшини. Відсутність серед повстанців єдності, чіткого плану дій та підтримки українського населення Правобережжя російський уряд використав для придушення повстання у вересні 1831 року.

Згідно з вироком суду, що відбувся в Києві, керівників та учасників польського виступу було заслано до Сибіру чи віддано в солдати, переважно на Кавказ. Польських шляхтичів позбавили

*Прапор польських повстанців
з написом:
«В ім'я Бога —
за нашу і вашу свободу»*

дворянських прав і маєтків. Хоча українці не брали участі в польському повстанні, але й вони теж упродовж тривалого часу відчували на собі його негативні наслідки. На Правобережжі було **закрито польські школи та Кременецький ліцей, скасовано магдебурзьке право і чинність Литовських статутів, 1839 року заборонено греко-католицьку церкву, збільшено кількість військових гарнізонів у містах, збудовано і забезпечено відповідним гарнізоном Нову Печерську фортецю в Києві.**

1. Назвіть мету Листопадового повстання у Польщі.
2. Яким було ставлення українців до повстання? Чому?
3. Які наслідки мало польське повстання для українців?

Барвограй ідей

Попрацюйте у трійках. Розгляньте ілюстрацію на с. 40 та виконайте завдання 1–3.

1. Проаналізуйте значення гасла «За нашу і вашу свободу».

- «За нашу свободу»: Що саме польські повстанці розуміли під «своєю» свободою? Від кого або чого вони хотіли її здобути?

- «І вашу свободу»: Яким народам (і чому саме їм) поляки пропонували свою солідарність у боротьбі? Які ідеї це відображає?

2. Поясніть, чому на прапорі присутній напис «В ім'я Бога»? Як релігійний аспект міг впливати на мотивацію повстанців та сприйняття їхньої боротьби?

3. Зробіть висновок, наскільки це гасло є актуальним у сучасному світі. Чи може воно бути символом солідарності та боротьби за свободу й сьогодні, і в яких сучасних конфліктах?

На лінії часу

Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними. Оцініть, як діяльність таємних товариств та їхні спроби опору демонструють активну громадянську позицію та прагнення до соціальних змін. Які ризики вони брали на себе?

Творча майстерня

Попрацюйте в мінігрупах та виконайте завдання 1–2.

1. За схемою складіть розповідь про суспільно-політичні рухи на території України. Визначте спільні та відмінні риси між рухами.

2. Створіть збірний (узагальнений) образ українського діяча або діячки першої половини XIX століття, який міг сформуватися під впливом цих подій і рухів. Опишіть його / її за такими критеріями: 1) Риси характеру: які риси характеру були б притаманні цій людині? Чому? 2) Мотиви та ідеї: за що така людина боролася б? Які ідеї вона б сповідувала? Як на її погляди вплинули б масони, декабристи та Листопадове повстання? 3) Можливі дії та виклики: якими методами вона б діяла? З якими труднощами та небезпеками їй довелося б стикатися з боку імперської влади? Ви можете подати цей збірний образ у вигляді есе, опису персонажа для історичного роману, у вигляді ментальної карти чи схем.

У той час, коли... на теренах України

виникло «Малоросійське товариство», ...

Тоді... у світі

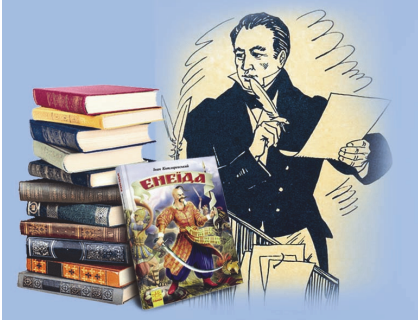
Мексика, яка триста років була іспанською колонією, проголосила незалежність.

Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/nr1Rh8x> або за QR-кодом і виконайте інтерактивну вправу.

Узагальнення за розділом:
«Українські землі у складі Російської імперії
наприкінці XVIII – у першій половині
XIX століття»

Привіт, друзі! Ось і завершилася пізнавальна мандрівка українськими землями наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття. Сподіваємося, що вам цікаво було дізнатися про долю козацтва після ліквідації Запорозької Січі, особливості соціально-економічного становища українських земель, початок українського національного відродження, участь

українців у соціальних протестах та соціально-політичних опозиційних рухах імперській владі. Щоб краще запам'ятати опрацьований матеріал, давайте разом виконаємо цікаві завдання.

1. Розв'яжіть ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

2. Розставте події у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

- 1) заснування Харківського університету;
- 2) діяльність Кирило-Мефодіївського товариства;
- 3) відкриття Київського університету;
- 4) Листопадове повстання у Польщі;
- 5) ліквідація Задунайської Січі;

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. Визначте, яке з понять зайве і чому.

- А** Мануфактури, наймані робітники, підприємці, фабрики.
- Б** Новгород-Сіверський гурток, Харківський університет, автономізм, Василь Капніст.
- В** Декабристи, Чернігівський полк, масонство, 1825–1826 роки.
- Г** Повстання під проводом Устима Кармалюка, Листопадове повстання у Польщі, повстання військових поселенців у Чугуєві, перехід козаків Задунайської Січі у російське підданство.

4. Виконайте завдання за історичною картою (с. 19).

- А** Знайдіть території, які були включені до складу Російської імперії в результаті російсько-османських воєн. Спрогнозуйте подальші дії Російської імперії.
- Б** З'ясуйте, які українські землі були втягнуті у франко-російську війну. Пригадайте, як саме українці були залучені в цю війну.
- В** Локалізуйте міста, що були морськими торговельними портами. Яке з цих міст мало статус порто-франко? Як, на вашу думку, цей статус сприяв зростанню добробуту міста та його мешканців і які підприємницькі ризики могли існувати навіть за таких сприятливих умов?
- Г** Віднайдіть регіони, де добували нафту й кам'яне вугілля. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, чи нині у вказаних регіонах теж добувають ці корисні копалини. Які екологічні та економічні ризики пов'язані з їх надмірним видобутком та використанням?

5. Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну випишіть факти, пов'язані з діяльністю Миколи Костомарова, в іншу — Пантелеймона Куліша. Зверніть увагу: деякі факти є хибними або належать іншим особам, тому їх записувати не потрібно.

- 1 видав у 1840 році збірку «Кобзар»
- 2 розробив українську фонетичну абетку
- 3 поєднав талант художника і поета
- 4 викладав історію в Київському університеті
- 5 уклав програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства «Книга буття українського народу»
- 6 написав перший історичний роман українською мовою «Чорна рада»
- 7 брав участь у масонській ложі «Любов до істини»
- 8 підготував до друку (у співавторстві) повний переклад Біблії українською мовою

Микола Костомаров	Пантелеймон Куліш

6. Складіть тези розповіді про початок і розгортання українського національного відродження. Визначте, яку роль відіграли українська мова, література, історія та етнографія у «пробудженні» української самосвідомості. Як саме ці елементи допомогли українству усвідомити свою унікальність?

7. Проаналізуйте, як політика Російської імперії (наприклад, переселення, колонізація, ставлення до релігійних меншин, обмеження прав) впливала на зміну чисельності, розселення та становище різних етнічних груп (українців, росіян, євреїв, поляків та інших). Наведіть конкретні приклади.

8. Поміркуйте над твердженням: «Кирило-Мефодіївське товариство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників». Аргументовано доведіть чи спростуйте це твердження.